

MULTİKULTURALİZM VƏ DİNİ MÜXTƏLİFLİK

*Azadə QULİYEVA,
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologia İnstitutunun
“Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası”
şöbəsinin kiçik elmi işçisi*

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın multikulturalizm modelindən bəhs edilir. Diqqətə çatdırılır ki, ölkəmizdə multikulturalizm milli və ümumbəşəri dəyərləri, ədalət və mərhəməti, tolerantlığı, dini müxtəlifliyi və plüralizmi, birgəyaşayışı özündə cəmləşdirir. Tarixən Azərbaycanda dinc yanaşı yaşamaq və əmin-amanlıq şəraitində dini müxtəliflik formalaşmışdır. Bu gün də ölkədə sistemli və ahəngdar din siyasəti aparılır. Əldə edilən dini harmoniya və multikulturalizm siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu getdikcə artırır. Beləliklə, qədim zamanlardan ölkəmizdə yaşayan müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə mənsub millətlərin nümayəndələri nadir Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə vermişlər.

AÇAR SÖZLƏR: multikulturalizm, dini müxtəliflik, dinlər, birgəyaşayış, harmoniya, din siyasəti.

Азада Гулиева

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И РЕЛИГИОЗНОЕ РАЗНООБРАЗИЕ

Резюме. В статье исследуется азербайджанская модель мультикультурализма. Отмечается, что мультикультурализм в нашей стране отражает национальные и общечеловеческие ценности, справедливость и сострадание, терпимость, религиозное разнообразие и плюрализм, сосуществование. Исторически религиозное разнообразие в Азербайджане формировалось в условиях мира, спокойствия и мультикультурализма. Сегодня в стране существует много разных религиозных конфессий. Азербайджан проводит системную и гармоничную религиозную политику. Создание религиозной гармонии и мультикультурализма повышает международный престиж Азербайджана. Вследствие этого представители разных религий и культур, издревле проживающие в нашей стране, внесли свой вклад в формирование уникальной азербайджанской культуры.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мультикультурализм, религиозное разнообразие, религии, сосуществование, гармония, религиозная политика.

Azada Guliyeva

MULTICULTURALISM AND RELIGIOUS DIVERSITY

Summary. The article examines the Azerbaijani model of multiculturalism. It is noted that multiculturalism in our country reflects national and universal values, justice and compassion, tolerance, religious diversity, pluralism and coexistence. Historically, the religious diversity in Azerbaijan was formed in conditions of peace, tranquility and multiculturalism. There are many different religious denominations in the country today. Azerbaijan is pursuing a systematic and harmonious religious policy. The creation of religious harmony and multiculturalism increases the international prestige of Azerbaijan. Thus, representatives of different religions and cultures, who have lived in our country since ancient times, have contributed to the formation of a unique Azerbaijani culture.

KEY WORDS: multiculturalism, religious diversity, religions, coexistence, harmony, religious policy.

Giriş. Multikulturalizm çoxmədəniyyətli cəmiyyətin təşkilinin elə bir mədəni və siyasi prinsipidir ki, burada müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə, irqlərə mənsub insanlar mədəni özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlaya və dinc yanaşı yaşaya bilərlər. Lakin XXI əsrin birinci onilliyinin sonunda Almaniya, Böyük Britaniya və Fransa rəhbərləri multikulturalizm siyasətinin iflasa uğradığını bəyan etdilər. 2007-ci ildə İngiltərədə aparılmış sosioloji tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, Britaniya müsəlmanlarının üçdə biri başqa ölkələrdən olan müsəlmanları soydaşları olan ingilislərdən özlərinə daha yaxın hiss edirlər. Britaniyanın Baş naziri Devid Kameron “fəal liberalizm” adlandırdığı xüsusi liberal-vətəndaş konsepsiyasını təklif etmişdir. Bu konsepsiyada əsas fikir bundan ibarət idi ki, vətəndaş mədəniyyəti milli mədəniyyətlərin əvəzinə deyil, onlarla birlikdə inkişaf edir. Tədqiqatçıların fikrincə, “problemin həllinə mühafizəkar və liberal tənqidi yanaşma yarandı. “Mədəni imperializm”, “yeni irqçilik” adlanan birinci yanaşma multikulturalizm əvəzinə dominant icmalar üçün imtiyazların olduğu monokulturalizmi təklif edir. İkincisi yanaşma – liberal tənqid isə fərdin qeyd-şərtsiz hüququ kimi mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq ideyasını irəli sürür” [1].

Fikrimizcə, insan hüquq və azadlıqlarının mütləq şəkildə bərqərar olunması mənfi tərəfə yönəlmiş zaman multikulturalizm böhranını klassik vətəndaş cəmiyyəti böhranının nəticəsi kimi qəbul etmək daha ədalətli olardı.

Hazırda mühacir qruplarının güzəşt və sanksiyaların identikliyi sistemindən istifadə etməklə onları qəbul edən cəmiyyətə inteqrasiyasının vacibliyindən tez-tez danışılır. İctimai və özəl sahələrdə “mədəniyyət sahələrinin bölünməsi” siyasəti də təklif olunur.

Cənubi Qafqaz ölkələrində, xüsusən də Azərbaycanda vəziyyət Avropadakından əsaslı şəkildə fərqlidir. Azərbaycan tarixən sivilizasiya, mədəni, etnik və dini ənənələrin kəsişdiyi məkan olub. Ona görə də bu torpaqlarda müxtəlif (hətta sivilizasiya mənasında) mədəniyyətlərin, dinlərin birgəyaşayışı əsrlərdir davam edir.

Məqalənin məqsədi multikulturalizm və dini müxtəlifliyin qarşılıqlı münasibətləri problemini, Qərbdə və Azərbaycanda fəlsəfi aspektdən müqayisəli araşdırmaqdır.

Məqalənin aktuallığı. Multikulturalizm nöqtəyi-nəzərindən etno-konfessional münasibətlər və dini müxtəliflik problemlərinin həlli təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycanda etnik inkişafın əsas paradigmalmasının formalaşmasının mərhələlərini və qanunauyğunluqlarını, bu sahədəki üstünlükləri və çatışmazlıqları mümkün qədər obyektiv qiymətləndirməyə, gələcək perspektiv üçün multikulturalizm və dini müxtəliflik konsepsiyasının tətbiqinə imkan yaradır.

Məqalənin metodologiyası. Məqalənin metodoloji əsasını ümumi elmi təhlil, sintez, sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə və müqayisəli metodlar təşkil etmişdir. Burada sosial-humanitar biliyin şərhəddici və tənqidi paradigmaları çərçivəsində əlaqələndirilmiş tarixi, sistemli, sosial-mədəni və müqayisəli yanaşmalardan istifadə olunmuşdur.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti onun nəticələrindən müxtəlif etnik-dini qrupların vahid dövlət daxilində birgə yaşaması məsələlərinin tədqiqi üçün istifadə edilməsinin mümkünlüyü ilə müəyyən olunur. Bu da təbii ki, tədqiqatı dövlətlərarası dialoq çərçivəsində müasir Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktual edir. Nəzəri baxımdan tədqiqatın nəticələri etnik-dini icmalar arasında tolerantlıq və əməkdaşlığın dərəcəsini artırmaqla, təcrübə aspektindən isə tədris prosesində tətbiq oluna bilər. Məqalənin nəticələri və tövsiyələrindən dini birliklərin işində, dinlərlərarası qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı müxtəlif fəaliyyətlərdə istifadə edilə bilər.

Qərbdə multikulturalizm və dini müxtəlifliyin vəziyyəti. İlk növbədə bir məsələyə diqqət çəkmək istərdik ki, siyasətçilər və politoloqlar multikulturalizmin vəziyyətini və perspektivlərini dərk edərkən Avropa regionunda dini faktor, əsasən də İslamı xüsusi vurğulayırlar. XXI əsrin əvvəllərində etnik-mədəni və dini müxtəliflikləri multikulturalizm siyasəti vasitəsilə tənzimləyən Qərb ölkələri bu sahədə ciddi böhranla üzləşdilər.

“Bir çox Avropa ölkələrində multikulturalizmin böhranının bir neçə səbəbi var. Birincisi, bu, liberal demokratiya, klassik tipli vətəndaş cəmiyyəti, insan hüquqları və şəxsiyyət azadlığının mütləq şəkildə bərqərar olunmasıdır. İkincisi, siyasətçilərin çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə dinin (İslamın) xüsusi rolunu qiymətləndirməmələridir. Avropada mühacirlərin vahid cəmiyyətə inteqrasiyasına mane olan ən davamlı amil mentalitet və qədimliyinə görə dini adət-ənənələrdən xeyli üstün olan etnik mədəniyyətin

elementləri deyil, məhz dindir. Yəqin ki, dinin gücü müxtəlif etnosların və millətlərin nümayəndələrinin daha böyük sosituma birləşməsində və çoxmədəniyyətli cəmiyyətin əsas hissəsinə qarşı durmasındadır” [1].

XX əsrin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəllərində Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinə mühacirlərin intensiv axını baş vermişdir. Bu da əhalinin əhəmiyyətli dərəcədə etnik, mədəni və dini müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Bütün mədəniyyətlərin tanınmasını təmin etmək məqsədilə aparılan multikulturalizm siyasəti vahid cəmiyyətlərin yaradılmasına nail ola bilmədi. Multikulturalizm onu əsas götürürdü ki, fərd mədəniyyətlə formalaşır, lakin onun müəyyən tərəfləri – etnik, irqi, cinsi, milli, cinsi oriyentasiya, mədəniyyətinin sekulyar aspektləri ictimai məkanda əhəmiyyətli idi. Din və dil isə fərdi sahəyə aid idi. Yalnız sonralar multikulturalizm dini müxtəliflik məsələsinə müraciət etmişdir.

Bəzi Qərb ölkələrinin (Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya) başçıları dövlətin multikulturalizm siyasətinin müasir dövrdə səmərəsizliyinin səbəblərini öz ölkələrində məskunlaşmış mühacir etnik və dini azlıqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmamaları ilə əlaqələndirirlər. 2011-ci il fevralın 5-də 47-ci Münhen Təhlükəsizlik Konfransında Böyük Britaniyanın Baş naziri Devid Kameron çıxışında demişdir: “Dövlətin multikulturalizm doktrinası müxtəlif mədəniyyətlərin öz adət-ənənələri ilə yaşamalarına dəstək verməklə cəmiyyətdə inteqrasiya proseslərinin qarşısını alır. Bunun nəticəsində müxtəlif icmalar, xüsusilə də müsəlman icması cəmiyyətdəki liberal dəyərləri inkar edərək demokratik cəmiyyətimizin dəyərlərinə zidd olan dəyərləri təbliğ edirlər. Bu isə dini ekstremizmin baş qaldırması üçün şərait yaradır” [2].

Uzun müddət fərqli mədəni mühitdə yaşayan etnik və dini azlıqlar üçün din mühüm rol oynayır. Belə hallarda, adətən, din əsas birləşdirici faktor olduğundan etnik-dini icmalar yaranır. Lakin etik, mənəvi dəyərlər, dini etiqad və s. əsasında birlik mənbəyi olaraq din həm də bu cəmiyyətləri müxtəlif dəyərlər sistemlərinə əsaslanan fərqli icmalara qarşı qoyur. “Bu cür qarşıdurma tez-tez etnik-dini qruplar arasında münaqişə mənbəyinə çevrilir və bununla da xarici dezinteqrasiyanı gücləndirir. Qarşıdurma prosesində daxili inteqrasiya qrupdaxili birliyi möhkəmləndirməklə yalnız güclənir” [3, s.257]. Qərbdə müsəlmanların kollektiv identiklikləri çoxsaylı mühacir qruplarını təmsil etmələrindən daha çox, “onların dinlərinin xristian dünyasının, Avropanın liberal-demokratik cəmiyyətlərinin sekulyarlığı ilə kəskin ziddiyyət təşkil etməsinə görə narahatlıq doğurur” [4, s.65-92].

Qeyd etmək lazımdır ki, din həmişə konkret mədəni-tarixi kontekstdə mövcud olmuşdur və bir çox halda müxtəlif mədəniyyətlərin, hətta sivilizasiyaların yaradılması üçün əsasdır. Dini dəyərlər xalqın milli mədəniyyətinə təbii şəkildə daxil olur. “Din mədəniyyətə təsir edir, eyni zamanda mədəniyyət də dinə öz təsirini göstərir və bunun nəticəsində müəyyən etnik qrup üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər əldə edilir” [5].

Multikulturalizmin ən əhəmiyyətli məziyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- Birincisi, multikulturalizm dünyanın rəngarəng etnik, dil, din mənzərəsini qoruyub saxlayır. Ümumi kommunikasiya sisteminə böyük və kiçik ölkələr də daxil olmaqla, bütün xalqların tarixi prosesdə bərabər və ya mütənasib iştirakını təmin edir.

- İkincisi, multikulturalizm hər bir insana ədalətli münasibət, milli azlıqların hüquqlarının tanınması, “açıq qapı siyasəti”nin uğurla həyata keçirilməsini elan edir. Xalqların mədəni fərqləri əvvəlki kimi inkar edilmir, əksinə, ciddi şəkildə öyrənilir və nəzərə alınır.

- Üçüncüsü, multikulturalizm azlıqlara onların geniş mədəni məkana inteqrasiyasını sosial və iqtisadi dəstək yolu ilə kompensasiya edən bərabər inkişaf şəraiti yaradır. Onlara ipoteka güzəştlərinin, təhsil kvotalarının, elmi tədqiqat qrantlarının verilməsi cəmiyyətin sabitliyinə təminat verir. Məsələn, milli məktəblərin, jurnalların, mətbuatın, teatrların, yaradıcı kollektivlərin, musiqi müsabiqələrinin və folklor festivallarının maliyyələşdirilməsi əksəriyyətə münasibətdə azlığın zəifliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və ya qruplar arasında pariteti təmin edir.

- Dördüncüsü, multikulturalizm (yaxud mədəni plüralizm strategiyasının dərk edilməsi) miqrantlara və ya azlıqlara qarşı aparılan assimilyasiya, seqreqasiya, istisna kimi siyasətin bu variantlarına nisbətən üstünlüyə malikdir. Multikulturalizm ksenofobiyaya, irqçiliyə, aparteidə qarşı durur.

- Beşincisi, multikulturalizm immiqrant icmalarının marginallaşmasını minimuma endirir. “O, sosial və dini münaqişələri aradan qaldırmaqla vətəndaş, informasiya, mədəni qarşıdurmalara alternativ kimi çıxış edir. Multikulturalizm etnik separatizmi aradan qaldırır”.

Tədqiqatçılar R.İnglhart və P.Norris 1999-2001-ci illərdə keçirilən plüralist cəmiyyətlərin (The

World Values Survey) həyat dəyərlərinin öyrənilməsi zamanı katolikləri və protestantları, hinduistləri və müsəlmanları, xristianları və müsəlmanları müqayisə etmişlər. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, “dinlər tarixən milli mədəniyyətlərin yaranmasına kömək etmişlər”. R.İnglhart və P.Norris qeyd etmişdilər ki, “protestant, katolik və müsəlman cəmiyyətlər müxtəlif dəyərlərə malik olmalarına baxmayaraq, onların arasında fərqlər cüzi olmuş və alman katoliklərinin əsas dəyərləri alman protestantlarının dəyərlərinə digər ölkələrin katoliklərinin dəyərlərindən daha yaxındır, başqa sözlə, alman katolikləri katoliklərdən daha çox almandılar. Eyni sözləri ABŞ, Niderland, İsveçrənin plüralist cəmiyyətlərinin nümayəndələri haqqında da demək olar. Müəyyən bir ölkədə insanların inanc sistemində yalnız din deyil, həyat daha çox təsir göstərir” [6, s.45].

Beləliklə, Qərb ölkələrində dini dünyagörüşünə əsaslanan və əsrlər boyu cəmiyyətin həyatını müəyyən edən dəyərlər sıxışdırılır. Liberal dəyərlərin əsasını təşkil edən multikulturalizm münaqişələrin aradan qaldırılması üçün din məsələlərini xüsusi sferaya aparmağa çalışır. Lakin bu cəhdlər müsəlmanların müqaviməti ilə qarşılaşır ki, onlar üçün dünyəvi və dini həyat sahələri ayrılmazdır. “Müsəlman mühacirlərin sayının artması, həmçinin Xristianlığın və sekulyar liberal-demokratik cəmiyyətin İslam dininə zidd olan dəyərlərinin qəbul edilməməsi artıq müsəlmanların etnik zəmində deyil, ümumi iman əsasında birləşməsinə gətirib çıxarmışdır. İslam təəssübkeşləri öz dini dəyərlərini ictimai həyat sahəsinə tətbiq etmək niyyətlərini getdikcə daha yüksək qiymətləndirirlər. Xristianlıq isə, əksinə, bir çox digər müxtəlif mədəniyyətlər arasında dini submədəniyyət mövqeyi tutur” [7, s.206-221]. Bununla belə, o, Qərbi Avropa cəmiyyətlərinin ictimai və siyasi sistemlərinə dərinə nüfuz edərək, özünüdərk, ideallar, institutlar formalaşdırmaqda davam edir. “Sekulyar şəkildə təzahür edən liberalizm Xristianlığın bütün insanların bərabərliyi, birliyi, insan ləyaqəti, vicdan azadlığı kimi dəyər ideyalarını yaradır” [6, s.189].

Multikulturalizmin təntənəsi üçün dünya dinləri arasında qarşılıqlı münasibətlər çox vacibdir. İncildəki və Qurandakı Allahın eyni Tanrı olduğunu sübut etməyə cəhdlər edilir. Lakin bu sahədə uğur qazanılmasına ümid etmək çətinidir. Buna baxmayaraq, həyat dinlərarası dialoqun gücləndirilməsini tələb edir, artıq indidən dünya dinlərinin ən barışmaz tərəfdarları da tez-tez deyirlər ki, görüşlərdən və ünsiyyətdən qaçmaq olmaz.

Avropanın aparıcı ölkələrinin liderləri bu bəyənətləri ilə multikulturalizmi tətbiq etmək cəhdlərinin iflasa uğradığını bildirdilər. Avropalıların İslama qarşı münasibətlərinə gəldikdə, onların bir hissəsi İslama tənqidi yanaşır, onu Avropanın dəyərlər sistemində və ənənələrinə yad din hesab edirlər. Bu isə iki mifoloji inanc sistemi arasında həyatı münaqişəyə səbəb olur.

Azərbaycanda multikulturalizm və dini müxtəliflik konsepsiyası. Müasir azərbaycanlılar dini təfəkkürün aşağıdakı mərhələlərini keçmişlər: “1) Qədim türklərin şamanizm dünyagörüşü; 2) Qədim və orta əsrlər türklərinin Tanrıçılıq dini; 3) Qədim Azərbaycan və İran xalqlarının Zərdüştilik dini; 4) İslam dini və onun müxtəlif məzhəbləri və təriqətləri; 5) Xristian türklərinin simasında Xristianlıq dini” [8, s.6].

Azərbaycanda mövcud olan normal multikulturalizm mühiti – müxtəlif konfessiyaların, etnik icmaların sülh və dostluq şəraitində birgə yaşaması öz kökləri ilə tariximizin ən qədim dövrlərinə gedir. Akademik İ.Həbibbəyli multikulturalizmi “dinlərarası münasibətlərdə tolerantlıq nümunəsinin göstərilməsi” [9, s.306] kimi səciyyələndirir. Azərbaycan ərazisində müşahidə edilən “ilkin” müxtəliflik dünyada nadir hallardan biridir və qeyd edildiyi kimi, “son” müxtəliflikdən kəskin şəkildə fərqlənir. Məhz “ilkin” müxtəliflik Azərbaycan ərazisində qorunub saxlanılan sistemli münasibətlər modelini formalaşdırmışdır. “Azərbaycan multikulturalizmində müxtəlif dinlərin dözümlülük praktikasından bəhs edilərkən buradakı tarixən formalaşmış ənənəvilik, milli kökə və dövlətçilik ənənələrinə bağlılıq unudulmamalıdır” [9, s.306]. Bunun nəticəsində də məhz Azərbaycanda, xüsusən müstəqillik dövründə şairlərin, yazıçıların, alimlərin yaradıcılığında əsrlər boyu özünü göstərən müxtəlifliyə sadıqlıq və loyallıq artıq yeni siyasi yol əldə edə bilmişdir. Buna görə də təəccüblü deyil ki, Qərbin bir sıra ölkələrində - Fransa, İngiltərə və Almaniya multikulturalizmin siyasi xətt kimi iflasa uğraması ilə bağlı rəsmi bəyənətlər verilən bir vaxtda Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm dövlət siyasətinə çevrilir. “Multikulturalizm siyasəti müəyyən birləşmiş cəmiyyət daxilində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və inkişafına yönələn bir siyasətdir” [10, s.5].

Tolerant ənənələrin və multikulturalizmin bəzi sistem xarakterli xüsusiyyətləri aşağıdakı

kimi ümumiləşdirilmişdir: “1) Azərbaycanda multikultural proseslərin əsası kimi dövlət siyasəti; 2) Multikulturalizm milli və ümumbəşəri dəyərlərin sintezi kimi; 3) Tolerantlıq mədəniyyəti demokratik cəmiyyətin məhsuludur; 4) Dünya birliyinə multikultural əhəmiyyətli açıqlıq; 5) Multikulturalizm dövlət siyasəti çərçivəsində dialoq aparmağa hazır olduğunu müəyyən edir; 6) Multikulturalizm Azərbaycanın müasir dünyaya inteqrasiyasının yeni proseslərini müəyyən edir; 7) Mülki hüquqların paritetliyi; 8) Demokratik dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi” [11, s.88]. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində multikulturalizmin əhəmiyyəti böyükdür. Multikulturalizm müasir Azərbaycanda uğurlu dinlərarası dialoq üçün zəmin yaradır, mədəniyyətlərarası dialoqun müsbət meyillərinə söykənməyə imkan verir. “Azərbaycanda dövlət-din, eyni zamanda cəmiyyət-dövlət münasibətləri milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı, həm də universal və multikultural dəyərlərə əsaslanan azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində tənzimlənir” [12, s.187-188].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin ilk mərhələsində Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəmizin gələcəkdə uğurlu inkişafı üçün çox dəqiq ideoloji məqsəd seçmişdir. O, Azərbaycanda çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirmiş və onu keyfiyyətə yeni – siyasi müstəviyə çıxarmışdır. Ulu Öndərin əsasını qoyduğu multikulturalizm siyasəti müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir.

Dövlət başçısı İlham Əliyev multikulturalizmi açıq şəkildə Azərbaycanın dövlət siyasəti elan etmişdir. O bu bəyanatı Qərbin bir çox rəsmisinin multikulturalizmdən imtina etdiyi zamanda səsləndirmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət bu siyasətin idarə edilməsinə fəal cəlb edilmişdir. Bu siyasət demokratik cəmiyyətin inkişaf normaları çərçivəsində həyata keçirilir. Milli təhlükəsizlik elementi kimi multikultural təhlükəsizlik ideyasının təmin edilməsi vasitəsi ilə daxili və xarici təhlükələr fonunda Azərbaycanı sarsılmaz edir.

Andiçmə mərasimi zamanı Prezident İlham Əliyev bütün azərbaycanlıların prezidenti olacağını vəd etmiş, milli və dini dəyərləri müdafiə etməyi üzərinə götürmüşdür. Dövlət başçımız Bakıda keçirilmiş humanitar forumlardakı çıxışlarında multikulturalizmin dini müxtəlifliyin qorunmasında mühüm rolunu xüsusi qeyd etmişdir: “Beynəlxalq anlayışda multikulturalizm eyni ölkədə yaşayan xalqların mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasət kimi qəbul olunur. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycanda müxtəlif millətlərin, dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin sərbəst yaşamaları üçün bütün zəruri şəraitin yaradıldığını görürük. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə ölkəmizdə multikulturalizm ənənələrinin güclənməsinə dövlət dəstəyi formalaşmış ki, indi bu dəstək özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır” [13].

Dövlət başçısı Azərbaycanda etnik və dini dözümlülüyün yüksək səviyyəsini ölkəmizin gücünün mənbəyi hesab edir. Prezident dövlətlə dini icmalar arasında münasibətləri “nəmunəvi” adlandıraraq müsbət qiymətləndirmişdir: “Azərbaycanda bütün xalqların, bütün konfessiyaların, dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar və yaşayacaqlar. Heç vaxt ölkəmizdə dini zəmində heç bir qarşıdurma olmamışdır və olmayacaqdır. Hətta heç bir anlaşılmazlıq da olmamalıdır və yoxdur. Biz bu yolla gedirik və dünyaya bu yolu göstəririk” [14].

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycanda aparılan uğurlu multikulturalizm və dini müxtəlifliyin qorunması siyasəti təkcə ölkədə yaşayan xalqların dini və etnik ənənələrinə hörmətlə kifayətlənmir, həm də dövlət siyasətində öz əksini tapır. Demokratik dövlətin qurulması, insan hüquqlarının qorunması multikulturalizmi təşkil edən azərbaycançılıq ideologiyası ilə müşayiət olunur. Dövlət hüququn dili ilə danışır. Azərbaycanın Konstitusiyası multikulturalizmə və dini müxtəlifliyə geniş üfiqlər açır. Dövlət təsisatları multikulturalizmi dəstəkləyən, dövlətlə dini konfessiyalar arasında münasibətləri tənzimləyən institutlar qismində çıxış edir. Multikulturalizm və tolerantlıq ideyalarının daşıyıcısı çoxmillətli, çoxdinli Azərbaycan xalqıdır. Hökumətin hərtərəfli dəstəyi isə onu daha da gücləndirir. Deməli, multikulturalizmin və dini müxtəlifliyin Azərbaycan modeli özünü doğrultmuşdur və o, nəmunəvi yeni modeldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Multikulturalizm reallıqda: bədbinlik və nikbinlik qarşdurması// “Multikulturalizmin Azərbaycan modeli: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi baxış” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Təknur, 2016, s.4-10
2. Həbibbəyli İ. Azərbaycan multikulturalizm yollarında//İdentiklik, multikul-turalizm, dialoq fəlsəfəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.5-1
3. Mustafayev R. Azərbaycan multikulturalizmində din və “ənənəvi din” anlayış-larının qanunvericilikdə təsbiti.// Multikulturalizmin Azərbaycan modeli: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi baxış” beynəlxalq elmi konfransın material-ları. Bakı: Təknur, 2016, s.306-313
4. Prezident İlham Əliyev: Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir.// 15.01.2016 https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azerbaycanda_heyat_terzidir-918878
5. Prezident İlham Əliyev və multikulturalizmin Azərbaycan modeli // <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/12005>
6. Səmədov E. Dini fundamentalizm, radikalizm və ekstremizmə qarşı mübarizədə multikulturalizm dövlət siyasəti kimi.// ”Multikulturalizmin Azərbaycan modeli: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi baxış” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Təknur, 2016, s.180-188
7. Барышникова В.В. Традиционные религиозные ценности в современных мультикультурных обществах//Вестник Русской христианской гуманитарной академии. 2018. Том 19. Выпуск 4 с.257 (с.255-261)
8. Гасанов Э.Мультикультурализм как фактор устойчивого развития // Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı Nömrə 15, 2020, s. 83-92
9. Дибраев А.Д., Качабеков А.Г. Религия как основная причина кризиса мультикультурализма // проблемы науки и образования. – 2015. – № 1-2.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19866> (дата обра-щения: 03.11.2021).
10. О религиозном мултикультурализме в Азербайджане: история и современ-ность//<http://az.gumilev-center.ru/o-religioznom-multikulturalizme-v-azerbajdzhane-istoriya-i-sovremennost/>
11. Шаповал Ю. В. Религиозные ценности: религиозведческий анализ (на примере иудаизма, христианства, ислама). URL: <https://refdb.ru/look/2961871.html> (Бахılıb: 23.05.2018)
12. Шмонин Д. В. Философия, теология и ценностно-смысловая сфера в образовании // Вестник РХГА. — 2015. — Т. 16, № 4. — С. 206–221.
13. В. Europe, liberalism and the ‘Muslim question’ // Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach / ed. by Modood T., Triandafyllidou A., Zapata-BarreroR. — London: Routledge, 2006. P. 179–203.
14. Cameron David. My war on multikulturalism//The independent. February 5, 2011// <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cameron-my-war-multiculturalism-2205074.html>
15. Casanova J. Religion, European Secular Identities, and European Integration // Religion in an Expanding Europe / ed. by Katzenstein P. and Byrnes T. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — P. 65–92.
16. Inglehart R., Norris P. Muslim Integration into Western Cultures: Between Originsand Destinations. HKS Faculty Research Working Paper Series RWP09–007, John F. Kennedyof Government, Harvard University, 2009. p 234.
17. Parekh B. Europe, liberalism and the ‘Muslim question’ // Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach / ed. by Modood T., Triandafyllidou A., Zapata-BarreroR. — London: Routledge, 2006.p.189.